

ՀԱՐԵՇ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՋ Ս. ԵՎՍՏԱԹԵՈՍԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

աբեշները պատմական ասպարեզ են նկել շատ հին ժամանակներից, բայց մենք չունենք ոչ այդ ժողովրդի հնագույն շրջանի ստույգ պատմությունը և ոչ էլ ճիշտ պատկերացում նրա անցած ուղու մասին: Սակայն նրա պատմական անցյալի մասին եղած կցկաուր տեղեկությունները Հաբեշըստանի պատմությամբ հետաքրքրվողներին բերում են այն ելրակացության, որ այդ երկիրը հեռավոր անցյալում սերտորեն կապված է եղել իր ժամանակի քաղաքակրթիք երկրների՝ Նոբանիկ Արարիայի, Նեխյատուսի և ապա հունա-հռոմեական աշխարհի ու կուլտուրայի հետ: Նա անհամեմատ ավելի բարձր կուլտուրա է ունեցել աֆրիկյան իր շրջապատի համեմատությամբ:

Կարմիր ծովը, չնայած նավարկության համար իր խիստ անբարենպաստ պայմաններին, դեռ շատ հին դարերում առևտրական աշխույժ կապերի կամուրջ է հանդիսացել Ճեղկաստանի, Պարսից ծոցի, Նեխյատուսի, ապա նաև հունա-հռոմեական աշխարհի միջև: Այդ ծովային ճանապարհի նշանակությունն այնքան մեծ է եղել հին աշխարհի առևտրական հարաբերությունների մեջ, որ դեռ փարավոնների ժամանակ Կարմիր ծովն արդեն ջրանցքով միացվել էր Նեղոս գետի հետ: Պաղոսյանների ժամանակ այդ ջրանցքը վերստին նորոգվեց և Կարմիր ծովը Նեղոսի վրայով կապվեց Միջերկրական ծովի հետ ու նորից դարձավ բանուկ ճանապարհ:

Սակայն այդ բանուկ ճանապարհը բնական մեծ անհարմարություններ ուներ: Ծովը լի էր վտանգավոր խութերով, իսկ խութերից ավելի վտանգավոր էին անտառների եղանակը և ստորջրյա շարժումն ավազը, որը հաճախ փակում էր նավերի ճանապարհը: Այս վտանգների դեմ պայքարելու համար փարավոնները հանգրվաններ էին կառուցում ծովի երկու ափերին: Այդ հանգրվաններն ապա-

հով դարձնելով նավարկությունը միաժամանակ կապ էին պահպանում իրենց շրջապատի ցամաքի հետ, դառնում նրանց համար կուլտուրական Նեխյատուսի նախդ պատահաններ: Ժամանակի ընթացքում հանգրվանները դարձան քաղաքներ, շարժման մեջ դրին հարևան երկրների բնակիչներին, նրանց համախմբեցին իրենց շուրջը և վերածվեցին առանձին թագավորությունների: Այսպիսով Կարմիր ծովի արևելյան ափին ստեղծվեցին Մինայի, Սարայի, Քաթաբանի և Հադրամաուդի, իսկ արևմտյան ափին՝ Նոբիայի, Մերոյի (Նաբաթ) և Աքսումի թագավորությունները: Հույները և հռոմայեցիները շարունակեցին իրենց կապն այդ հանգրվան թագավորությունների հետ. սրանց թագավորներն իրենք էին ղեկավարում երկրի առևտուրը շուկա հանելով համեմունքներ, փղոսկր, ոսկի, խուճկ, զմուռս, թանկագին փայտ, վայրի գաղաղներ, մորթիներ և խափշիկ ստրուկներ: Նրանք առևտրական կապ էին պահպանում ոչ միայն Նեխյատուսի, այլև իրար հետ և դիզում հսկայական հարստություն: Աստվածաշունչը պատմում է Սարայի թագուհու մասին, որը թանկագին նվերներ էր տվել հրեից Սողոմոն իմաստուն թագավորին: Այդ թագավորությունները, սկսած մեր թվականությունից հազար (թերևս ավելի) տարիներ առաջ մինչև իսրայի երևան գալը, ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում և ընկնում էին՝ գերիշխանությունը գիշերով մերթմեկնի, մերթ մյուսին:

Կարմիր ծովի հարավ-արևմտյան ափին աճեց ու զարգացավ հանգրվան-քաղաքներից մեկը՝ Ադուլիսը: Սակայն նրան չվիճակվեց իր հարակից երկրի իշխանությունը կենտրոնացնել իր ձեռքում: Այդ բանի համար ավելի դժբաղդ մրցակից հանդիսացավ հարևան Աքսում քաղաքը, որը նավահանգիստ չէր, բայց ցամաքային ճանապարհների կարևոր հանգույց էր: Աքսումի վրայով էր անցնում

Սուդան տառազ քաղաքականացին ճանապարհորդները ստորագրված համաձայնագրի կնիքներն էր և խափշիքներ էր հայթայթում արտաքին շտաբային: Մեր թվականության առաջին դարձում Աքսումը դառնում է խաչուր քաղաք, որի թմադրության մեջ կային ոչ սակավաթիվ հույներ: Ներսեն այդ կողմերն արշավախումբ է ուղարկում Նեղոսի ակունքներն ուսումնասիրելու համար, իսկ հույները շարունակում են իրենց սերտ կապը այդ քաղաքի հետ:

Կարմիր ծովի արևելյան ու արևմտյան ափերի թագավորությունների մեջ Աքսումն առանձնահատուկ տեղ է զբաղում հատկապես մեր թվականության չորրորդ դարում, երբ հիշվում են նրա երկու թագավորներ Էդանի ու Զուսիայի անունները: Այդ երկու թագավորները կարողանում են իրենց ենթարկել հարևան շատ երկրների և ստեղծել «զոր պետություն»: Էդանից մնացել են երեք լեզվով՝ հունարեն, սարաչերեն, գեեզերեն գրված արձանագրություններ: Պարսից Գարեհի նման նա ցանկանում էր, որ իր քաղաքն այցելող ամեն ազգի ներկայացուցիչ կարողանար իր լեզվով կարգավիճակ թագավորի տարած հաղթանակների մասին:

Աքսումի բարձր կուլտուրայի մասին ևն վկայում ո՛չ միայն մեզ հասած հուշարձանները, որոնք հայտնաբերվեցին 19-րդ դարի ընթացքում կառավարված պեղումների շնորհիվ, այլև այն, որ երկիրը ստեղծել էր իր սեփական այրուքներ, փր սեփական ազդեցիկն ավանդությունները և, ի տարբերություն Կարմիր ծովի ավազանի մյուս երկրների, ընդունել էր քրիստոնեությունը: Այս նոր կրոնն ընդունելը, անտարակույս, կուլտուրական մեծ հեղաշրջում էր երկրում: Սկսվում է նոր կյանք: Հրապարակ են դալիս կրոնական մեծ դործիչներ, որոնք մաքառում ևն տարածելու համար նոր կրոնը: Համառ պայքար է սկսվում հեթանոսության և նրա բարքերի դեմ: Հարեշական վարքերի մեջ հիշատակություն է պահպանվել «աքսումյան խնն երանիկներ»-ի մասին, որոնք իրենց ամբողջ կյանքը նվիրում են նոր կրոնի ու նրա ռւսմանի տարածմանը և հաղթանակին:

Քրիստոնեության հաղթանակը (318 թ.) իր դրոշմն է դնում նաև արքունիքն ազդեցիկն ավանդությունների վրա, որոնք վերամշակվում են Աստվածաշնչի ավանդությունների տեսանկյունով: Ստեղծվում է թարգմանական գրականություն, որը մեծապես նպաստում է գեեզ լեզվի դարդացմանը: Քրիստոնեության ընդունումը երկիրը քաղաքական ավելի սերտ կապի մեջ է դնում Բյուզանդիայի հետ: Պատմական փոքրություն է, որ Հուստինիանոս կայսրն իր նախորդին է ուղարկում Կարմիր ծով և նպաստում, որ Աքսումի թա-

գավորները նվաճեն ծովի արարական ափը, որի ժողովուրդներն արդեն սկսել էին անհանդաժման պատճառով կայսրության հարավային սահմաններին: Այսպես, 525 թվականին Աքսումի Կալիս թագավորը մեծ դորք է հավաքում և բյուզանդացիների օգնությամբ անցնում է ծովի արևելյան կողմը ու նվաճում նրա արարական ափերը: Աքսումյան տիրապետությունը արարական թերակղզու երկրների վրա տևում է 72 տարի, մինչև 598 թվականը, երբ ապստամբ արարներին հաջողվում է իրենց Թերիկից արտաքսել հարեշներին:

Արարական արշավանքները վճռական ազդեցություն են դրածոմ Հարեշատանի պատմական հակառակորդի վրա: Անդուսոյ հոսանքով թերակղզուց դուրս խաչացող արարների համար հարեշական անմատչելի լեռները դրավիչ չէին: Նրանք իրենց հալացրն ուղղել էին Բյուզանդիայի հարուստ ու բարեբեր ծայրերիցներին՝ Սիրիային, Պաղեստինին, Նոբիլոսին, իսկ Արևելքում՝ Միջագետքին, որը պատկանում էր Սասանյան պարսիկներին: Արարական միայն մի փոքր բանակ անցավ Կարմիր ծովը և հիմնահատակ կործանեց Ադուլիս նավահանգիստը: Աքսումի Աքսումյան թագավորն անմիջապես ընդունեց իսլամություն և դրանով հարվածը հետաքրքիր իրենից: Սակայն դա երկրի համար փրկություն չեղավ:

Նրա արարները տեղ դարձան բարեբեր ու կուլտուրական երկրների և անուշադրության մատնեցին Աքսումը, վերջինիս թագավորները հարկ չզղացին հետևելու Արմազի օրինակին և նորից գերազանցեցին քրիստոնեական կրոնը: Այդ շրջանում անդի ունեցավ մի երևույթ, որը թեև չվանդեց, բայց հետագեց Աքսումի անկումը: Արարական նորանվաճ երկրներից փախած քրիստոնյաներն ապաստանեցին Աքսումի թագավորության մեջ: Կարմիր ծովի արևելյան ափից եկան մուսուլմանական շարժումից զեռ շատ առաջ քրիստոնեություն ընդունած կուլտուրապես բարձր արարներ: Դա թարմ ուժերի արհեստական ներարկում հանդիսացավ երկրի կյանքում: Գեեզ լեզուն, անգամ կրոնական գրականության մեջ, որոշ ժամանակ տեղի տվեց արարերին, բայց շուտով նորեկները սովորեցին գեեզերենը, որն ազդակից էր արարներին և զարկ տվին թարգմանական գրականության զարգացմանը: Այնուհետև Սիրիա, Պաղեստին և ապա Նոբիլոս առաջան հայ վանականներ, որոնց համար կարված էր հայրենիք վերադառնալու ուղին (արարներն իրենց աշխարհականության նվաճումներն սկսել էին Սիրիա—Լիբանանից, ապա իջել էին Պաղեստին և հետո միայն անցել Նոբիլոս):

տուս)։ Անասելի դժվարություններով, ամենայն հավանականությամբ Բերե—Սուդան—Մերոյե (Նարադ) ցամաքային ճանապարհով Հարեշտամն ապավինած հայ վանականները հաստատվեցին Աքսումի թագավորության սահմաններում, ներկայիս Դեսսի քաղաքի մոտ, հարեշական խրոնիկաներում «Հայք» անունով հիշատակված կղզում և կառուցեցին իրենց վանքը¹, որը 7-րդ դարի կեսերից կանգուն էր մինչև 1527 թվականը՝ Ահմեդ-Մուհամեդ Ղուանի ավերիչ արշավանքները։ Հայք վանքն իր սեփական օրինակելի գործով, կուլտուրական և առևտրական ծախսերում գործունեությամբ դարեր շարունակ աչքի բնկնող և դաստիարակիչ «կղզի» է եղել Հարեշտամնի պատմության մեջ²։ Բայց այս ամենը որոշ թարմություն մտցնելով հանդերձ հարեշական կյանքում, վերջ ի վերջո, վճռական նշանակություն չունեցավ երկրի ճակատագրի համար, որովհետև արաբները, գրավելով նգիպտոսը, Պաղեստինը և Սիրիան, Աքսումը կարելի էին արտաքին աշխարհի հետ ունեցած շփումից և մեկուսացրել նրան։ Երկիրը չկարողացավ պատշաճ ձևով օգտվել խալիֆների ներհոսանքից և նրանց աստիճանաբար իր մակարդակին իջեցնելով, հավասարվեց իր հեթանոսական շրջապատին, որից մի ժամանակ ախքան բարձր էր կանգնած նա։

1. Ռուսականվոր հարեշագետ ակադեմիկոս Բ. Տուրակի ուսուցիչ ռուս առաջին հարեշագետ պրոֆ. Վ. Վ. Բոլոտովը («Христианское чтение», 1897, 1, 195—196, прим. 13) Հայք կղզում կառուցված հայկական վանքը կոչում է Ս. Ստեփանոսի անունով։

2. Արաբական արշավանքներից անմիջապես հետո Մովսես աշխարհի տեր Համադասպ կամառական Պաղավունի իշխանի պատվերով Երուսաղեմ գնացած Անաստաս վարդապետ Փաղոտիացին իր գեկուցագրի մեջ, որ կոչվում է «Վասն վանքերից, որ ի Ս. քաղաքն յԵրուսաղեմ», մեկ առ մեկ թվարկելով Երուսաղեմի և նրա շրջակայքի 70 հայկական վանքերը, գրում է. «Զի հրաման թագաւորի խառնալոյ ի վերայ արքայ քաղաքի և հայրապետացն, զի մի՛ բնակեցնեն անդր ի հայոց կրօնաւորաց և Յակոբիկ ասորի կամ յնգիդոտացոցն, այլ միայն որք ողջ ունին զհաւատս թագաւորին և զՅորնաղի սահմանադրութիւնն Եւ գրեաց կաթողիկոսն հայոց թէ վասն հաւատոյ մասին մի՛ հնազանդէր դոցա, այլ թողէ՛ր և արտաքոյ գնացէ՛ր ի քաղաքէ աշտի։ Եւ բազումք թողին զմենաստանս իւրեանց և զինչս և ի բաց գնացին։ Եւ այլք բնակեցան ի Կեսարիա (շփոթել, ինչպես հաճախ նկատում ենք մեր պատմության մեջ, Կապադովկիայի Կեսարիայի հետ) և այլք շոգան յնգիպտոս, և բազումք ի տեղւոյն իւրեանց ոչ գնացին, այլ համբերեցին գանից և աւարաւորութեանց և նեղութեանց ի հայրապետացն Երուսաղեմի, մինչև տիրեցին տաճիկք աշխարհին Պաղեստինոյ և Երուսաղեմի, և այնուհետև ոչ համար-

Արտաքին առևտուրը դադարեց, իսկ ներքին առևտուրը խիստ սահմանափակվեց։ Մովսեմերձ Տիգրիս մարզը և նրա կենտրոն Աքսում քաղաքը կորցրին իրենց վաղեմի տնտեսական ու քաղաքական կենտրոնաձիգ ուժն ու նշանակությունը և երկրի քաղաքական կյանքում առաջնությունը զիջեցին լեռնաշխարհի իշխաններին, որոնք դարեր շարունակ տնօրինեցին երկրի ճակատագիրը։ Սակայն Հարեշտամնի պատմության մեջ այնքան մեծ ու վճռական է եղել Աքսում քաղաքի նշանակությունը, իսկ նրա թողած կուլտուրական ժառանգությունն այնքան նվիրական, որ մինչև այժմ էլ Աքսումը սերրալան քաղաքի համբավ ունի հարեշների մեջ։

Հարեշների ազգային ավանդության համաձայն («Արքանների փառքը» և ապա «Արքանների հարստությունը» մատյանները) Աստվածաշնչում հիշատակված Սաբայի Մաքեդա թագուհին այցելելով հրեից Սողոմոն իմաստուն թագավորին նրանից ունենում է Մենելիք անունով դավակ, որը դառնում է Աքսումի առաջին թագավորը և այսպես կոչված Սողոմոնյան հարստության հիմնադիրը։ Այդ հարստությունն իբրև թե տևում է մինչև 950 թվականը։ Այնուհետև սկսվում է հարեշների պատմության խառն շրջանը։ Ինչպես նկատեցինք, Աքսումը

ճակեցան բռնադատել զոր հայրապետն, զի քայրաքեցան ի ձեռաց Իսմայէլացոցն պատրիարքունք և գերեցան, և հանդիստ տոին Հայք և Ասորիք։ Իսկ յետոյ ի ծանրութենէ հարկացն նեղեցան և յաւերանացն երկրին Հայոց, զի ոչ բերէին զմուսս գեղարեաց, զոր պարգեհալ էին թագաւորք և իշխանք հայոց, և նոցա ոչ կարացեալ համբերել՝ թողին զտեղիս իւրեանց։

«Նու դարձնալ ելին ինքեանքն, հայ վանականք, ի ճանրութենէ հարկացն տաճկացն ճողապրել կամելով, և այլ իւրեանց վաներն որ ընդ ձեռամբ էր ընդ պարսպօք քաղաքին՝ կանանց վանքեր արարին և սարկաւագուհիս կարգեցին, զի անհարկ լիցին և ազատ որպէս և զայլ կանանց վաներն Եւ ինքեանքն զվանականք արտաքոյ քաղաքին ելին յայլ տեղիս, և փութեալ զանուանս՝ գաւառաց և ազատացն աղզացն անուանեցին անուանս, թեկուս ի նոցանէ դուցեն օգնութիւն և ողորմութիւն։

«Արդ բազումք յնգիպտոս և յԱղէւստիդիս և ի Թերապիդ և ի լեւոն Սինէական կային մենաստանք հայոց, նա և ի սուրբ լեւոն Թաբօր, և յնգր ծովուն Տիրերայ և յայլ սահմանս Պաղեստինոյ, զոր յովոս իմովին իսկ աշօք տեսեալ, զամս բազումս կային. լինելով յաշխարհին յայնմիկ, և ամենայն աստուածաշունչ և հոգեպատու պատուիրանք անպակաս գոյր ի Հայկիան լեզուս, յամենայն մենաստանս Երուսաղեմի և որ նմալ շուրջ զԵրուսաղեմս» (էջ 10—12)։

կորցրել էր իր սնունդական ու բուսական նշանակությունը: Հարեհատանի պատմության ծանրության կենտրոնը փոխադրվել էր լեռնաշխարհի Անգամ նկեղեցու պետք՝ աշխարհում, իրերով սրբազան բազարը, փոխադրվել էր լեռնաշխարհի բազարներից մեկը՝ Գոմարը:

Այդ խառն շրջանում, 10-րդ դարի կեսերին, հուդաբնակության ֆարաշաներին հաջողվում է գրավել Արսում բազարը, կործանել այն և կառուրել Մողոմոնյան հարստության տան անդամներին: Ըստ ավանդության նրանցից միայն մեկին է հաջողվում փախչել Շոա և այնտեղ շարունակել իր տոհմը: Ֆարաշաների իշխանությունը տևում է 70 տարի, որից հետո կասաա նահանգի տերերը՝ զադվենները, գրավում են Արսումը և իրենց վերապահում Հարեհատանի նեղուս-նեղեշտի տիրույթը: Այս զադվենների տնից է քրիստոնյա թագավոր բարեպաշտ Լալի-բալան, որը դառնում է Հարեհական սրբերի շարքը:

Ըստ ավանդության, Լալիբալան, դեռ թագավոր չդարձած, սիրում էր զնայ անապատները, հզնել ու աղոթել: Թագավոր դառնալով նա շատ բարակուս վանքեր է կանգնեցնում, որոնց կառուցման համար բերում է նգիպատից փախած սպիտակամորթ վարպետներ: Լալիբալան երկրի լավագույն հողերը նվիրում է այդ վանքերին ու առհասարակ Հարեհական նկեղեցուն, և մեծապես նպաստում նկեղեցու ուժեղացմանը: Նրա բազարականության հակառակորդները շատ են պայքարում Լալիբալայի քրիստոնեական դործունեության դեմ և, վերջ ի վերջո, թունավորելով մեղացում են նրան: Լալիբալայի թագավորությունը, թեև ստույգ սրբազան չեն նրա դահճ բարձրանալու և մահվան թվականները, զուգադիպում է Խաչակրաց արշավանքների խառն շրջանին:

Լալիբալան Հարեհական այն նշանավոր թագավորն էր, որը փորձում էր վերջ տալ աշխարհական իշխանների աճող կենտրոնականության, չլատիլ բազարականությանը և սերտ կապ հաստատել նկեղեցու հետ, ուժեղացնել այդ կապը, որովհետև միակ կենսունակ ուժը, որի իշխանությունը տարածվում էր բովանդակ Հարեհատանի վրա, նկեղեցին էր: Նրա այս քաղաքականությունը հաղթանակ տարավ 1268 թվականին, երբ Հարեհական Շահնավոր կրոնական գործիչ Թակլա-Հայմանովի ջանքերով, Հարեհական նկեղեցու աջակցությամբ, հաջողվեց դահճ բարձրացնել Շոայի քրիստոնյա իշխան Բկուն-Ամլային, որը նկեղեցու թեկնածուն էր և նկեղեցու վերաբերմամբ շարունակեց Լալիբալայի քաղաքականությունը:

Բկուն-Ամլայն էլ ավելի ուժեղացրեց նկեղեցին, նրան նվիրելով նորանոր հարստ հողեր: Նկեղեցին իր հերթին Բկուն-Ամլային հռչակեց Մողոմոնյան տոհմի շահավոր և նրանով սկսված զինատիրանի նվիրագործեց որպես Մողոմոնյան զինատիրան:

Բնորոշ է, որ Հարեհական նկեղեցուն նվիրված քրիստոնյա զինատիրայի հաղթանակը տեղի ունեցավ խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում:

Թեև բնորոշված է սակ, որ Հարեհատանը բոլորովին մեկուսացված էր արտաքին աշխարհից, որ մուսուլմանական նգիպատը նրան կտրել էր Մերձավոր Արևելքից ու եվրոպայից, բայց նորից համաշխարհային պատմության շրջադարձային իրադարձությունները սրուշ արձագանք էին դառնում այդ երկրում:

Բկուն-Ամլայի հիմնադրած նոր քրիստոնեական Մողոմոնյան զինատիրան իր գոյության համար պայքար է սկսում հեթանոսական և մուսուլմանական շրջապատի դեմ:

Մողոմոնյան հարստության ներկայացուցիչներին հաջողվեց ստեղծել կենտրոնաձիգ ուժեղ իշխանություն: Արսումը մնում էր որպես սրբազան, նվիրական բազար, այնտեղ էր գտնվում Հարեհների ամենափառավոր նկեղեցին: Սակայն ո՛չ թագավորը և ո՛չ կրոնապետը չէին նստում այնտեղ: Հարեհ թագավորների համար դարձել լեռնաշխարհում աստանդական կյանք վարելը և անմատչելի ու անառիկ բնական բերդերում ժամանակ առ ժամանակ հանգստանալը: Նրանք թագավոր դառնալուց հետո, սրբագործված սովորությամբ, լեռներից իջնում էին Արսում բազարը, այնտեղ մայր տաճարում օծվում նեղուս-նեղեշտի և այդ տիրույթով (հաճախ միայն տիրույթով) զինված, նորից անցնում լեռները: Լեռներն ավելի ապահով էին դաշտավայրային Արսումից:

Հարեհատանում արտաքին աշխարհի հետ կապը պահպանվում էր գլխավորապես նկեղեցու միջոցով: Հարեհական քրիստոնեական նկեղեցին ինքնուրույն կազմակերպություն չունեցավ: Թեև ըստ ավանդության Հարեհական դարձր կապված է նավարկության հետևանքով Հարեհատան ընկած հույն բարեպաշտ վաճառականի՝ Ֆրոմենտիոսի անվան հետ (318 թ.), թեև Հարեհատանում քրիստոնեության տարածման գործում վճռական դեր են խաղացել «Արսումի ինն երանելիները», որոնք, ըստ ավանդության, եկել էին «Արեւելքից»՝ Միրիա—Պաղեստինից, բայց և այնպես Հարեհական նկեղեցին հնուց անտի կազմակերպորեն կապված է եղել նգիպատ-

սի Ղպտիական Եկեղեցու հետ, և իր կրոնապետը (արտոնա) դրամական որոշ պարգև տալով ստացել է ղպտիկների պատրիարքից: Ամեն անգամ, երբ վախճանվում էր արտոնան, հարեշական նեղուս-նեղեշտին պատվիրակություն էր ուղարկում Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա և ղպտիկների կրոնապետը նոր արտոնա էր ուղարկում Հարեշատան: Արտոնաները միշտ եղել են ղպտի և հաճախ չեն խմացել տեղական լեզուն (ավելի ճիշտ՝ լեզուները, Հարեշատանում խոսակցական լեզուները եղել են ամհարերենը, տիգրինիա և տիգրեցեղակից լեզուները և այլն, իսկ կրոնական գրականություն և Եկեղեցու լեզուն եղել է գեեզերենը, որ թարգմանաբար նշանակում է բերովի, ներմուծված լեզու և ազգակից է հարավային արաբերենին): Նշանակովի, ուղարկված ղպտի արտոնան ունենում էր իր տեղապահ՝ չեկի, որն արդեն հարեշ էր և բնարվում էր նեղուս-նեղեշտի կողմից:

Այսպիսով, Հարեշական Եկեղեցին կազմակերպորեն կապված էր Ալեքսանդրիայի պատրիարքական աթոռի հետ, իսկ տեղական հայկական Հայր վանքի կույտուրական մեծ գործունեության շնորհիվ (բավական է ասել, որ ակադեմիկոս Տուրանի վկայությամբ հայկական վանքի հայրերից Գևորգն է գրել «Տիրամոր փառաբանությունը», որ համարվում է գեեզ լեզվի ամենափայլուն գոհարը. տե՛ս ակադ. Բ. Ա. Տուրան, «Эфиопские рукописи в Петербурге». 1918), ինչպես նաև դեպի Երուսաղեմ կատարվող ուխտագնացությունների հետևանքով (իսկ հարեշ աշխարհիկ և հոգևորական ուխտավորները որպես միաբնակներ հյուրընկալվում էին միայն Երուսաղեմի հայկական Ս. Հակոբա վանքում), Հարեշ Եկեղեցին առնչվում էր Հայոց Եկեղեցու հետ, անվերապահորեն ընդունելով վերջինիս կարևոր դերը արևելյան միաբնակ եկեղեցիների մեջ:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում, աշխուժանում են հարեշների արտաքին հարաբերությունները քրիստոնեական մյուս երկրների հետ: Տեղեկություններ կան, որ Հարեշատան են գալիս պարսված առանձին խաչակիրներ: Այդ ժամանակաշրջանում Կիլիկյան հայկական թագավորության մեջ որպես սուրհանդակ ծառայում են հարեշ ղեկավարականներ. Եգիպտոսում քրդական էուբյան ղեկապետի (Սալահ-էդ-Դինի) հաղթանակից հետո (1169 թ.) Հարեշատան են ապավինում մինչ այդ Եգիպտոսում բարձր դիրքի հասած հայեր:

Խաչակրաց արշավանքների վերջին շրջանում Կիլիկյան Հեթում թագավորի մասին Ալիշանը գրում է.

«Հնագույն յարաբերություն հայոց ընդ ինովպացւոց զուշակի ի թելադրութենէ խորատես քաղաքագետի և գրչի Հեթմոյ տեառն Կոռիկոսի՝ առ քահանայապետն Հրովմայ զի գրեսցէ առ թագաւորն Եթովպացւոց յորդոր ի խաչակրութեան և առաքեսցէ ըստ թղթեանն առ թագաւորն Հայոց, զի տվալ նորա թարգմանել յինովպացի լեզու՝ տարցէ առ թագաւոր նոցին» («Սիւսական», էջ 471):

Հարեշ կրոնական գործիչների մեջ, որոնց Հարեշ Եկեղեցին դասել է սրբերի շարքը, առանձնահատուկ տեղ են գրավում Թակլա-Հայմանոթը և Եվստաթեոսը: 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Հարեշատան այցելած Հովհաննես արքեպիսկոպոս Աղթամարցիին առաջինին անվանում է Թալմանոս և հրեական ծագում է վերագրում նրան, իսկ երկրորդին պարզապես անվանում է Թադեոս, և «յազգէն հայոց առաջ եկեալ»:

Թակլա-Հայմանոթը հարեշ սուրբերի մեջ գրավում է առաջին տեղը, որպես Աքսումի ինն երանելիների՝ քրիստոնեության տարածողների գործի շարունակողը, որովհետև նա կարողացավ 13-րդ դարում քրիստոնեությունը տարածել հարավի հեթանոսական Շոա նահանգում. այդ նրա մեծագույն գործն էր, և այդ պատճառով նրան մեծարում է Հարեշ Եկեղեցին և ժողովուրդը: Մյուս կողմից նրա օգնությանը և ջանքերին է վերագրվում Իկունո-Ամլակի Սողոմոնյան քրիստոնեական հարստության վերականգնումը երկրում: Ենթադրվում է, որ Թակլա-Հայմանոթն է Սողոմոնյան հարստության լեզենդի հնարողը: Նրա հիմնադրած Դարբա-Լիբանոսի վանքը և Լիբանոսյան միաբնությունը խոշորագույնն է եղել երկրում: Բայց Թակլա-Հայմանոթի կյանքն ու գործունեությունը ավելի մշուշապատ է, որովհետև նրա մասին գրված վարքը շատ է մեղանշում ճշմարտության դեմ և պարունակում է հրաշագործություններ:

Թակլա-Հայմանոթից հետո Հարեշ Եկեղեցու կողմից ճանաչված և հարեշ սրբերի շարքը դասված երկրորդ մեծ կրոնական գործիչը Մակարա-էկզիեն է, կրոնական անունով Եվստաթեոսը, որի գործունեությունն այնքան սերտորեն կապված է Հայ Եկեղեցու հետ, որ նրան հաճախ հայ են անվանել ինչպես նրա կենդանության օրոք, այնպես էլ հետագայում:

Մակարա-էկզիեն Համաժողովար ծնվել է 13-րդ դարի վերջում, Տիգրիս նահանգում, Հարեհատանի առավել զարգացած և հնագույն կուլտուրա ունեցող երկրամասում, ազնվականի ընտանիքում։ Նրա մորեղբայրը հոգևորական էր, հայանի ուսումնական վանահայր Գանդեկը, որին փոքր հասակից աշակերտել է նվագաթևուր։ Իր ծնողների ցանկության հակառակ իրեն ամբողջովին նվիրելով կրոնական գործունեության, նվագաթևուր շուտով դառնում է աչքի ընկնող եկեղեցական դեմո։ Նա պայքարում է եկեղեցական կյանքում ստեղծված արտասովոր երևույթների դեմ։ Մինչ այդ Հարեհատանում գոյություն ունեցող կրոնական միաբանությունները հանդիսանում էին ձրիակերների ընկերակցություններ, նրանք ախրապետում էին ընդարձակ հողերի երկրի ամենաբարեբեր շրջաններում, սակայն չէին աշխատում և չէին խորշում մուրացկանությունից։ Մակարա-էկզիեն առաջին հերթին պայքարում է վանականների ձրիակերության դեմ, նա իր հիմնած միաբանության համար անխախտ սկզբունք է դարձնում օրվա երկու երրորդ մասն աշխատել, մեկ երրորդ մասը՝ ազդվել։ Նա չի ընդունում նվիրատվություններ, նրա միաբանության անդամները դաշտային աշխատանք էին կատարում ու հողում իրենց ապրուստը։ Սկսելով համառ պայքար ձրիակերության դեմ ոչ միայն խոսքով, այլև գործով, նվագաթևուր փրեն նպատակ էր դրել Հարեհ եկեղեցին մաքրել անրան տարրերից, որոնք սովոր թիվ էին կազմում նրա մեջ և վարկաբեկում էին նրան։

Նվագաթևուր աներկյուղ պայքար է սկսում նաև բազմակնություն դեմ, որը հեթանոսական ու մուսուլմանական շրջապատի ազդեցության տակ խիստ տարածվել էր հարեհների մեջ։ Այդ պայքարում նա խորություն չի դնում մարդկանց մեջ և այս հողի վրա նա մինչև անգամ գծովում է Ամդա-Սիոն թագավորի հետ, չնայած սա քրիստոնեության գորեղ պաշտպաններից մեկն էր։ Բազմակնության դեմ մղած պայքարում նվագաթևուր ընհարվում է նաև իր տոհմի ավագ անդամների հետ, որոնց դուր չէր գալիս ձրուց ու թրից հրաժարված այդ ազնվականի անկեղծ քրիստոնեական հավատը։

Մակարա-էկզիեն-նվագաթևուր բարենորոգչական գործունեության մեջ աչքի ընկնող տեղ է զբաղում շաբաթապահության համար նրա ու նրա աշակերտների մղած համառ պայքարը, որը ոչ այնքան պատճառաբանված ու հիմնավորված պահանջ էր նրա կողմից, որքան պայքարի տրամաբանությունը թելադրված կողմնորոշիչ ու սահմանա-

դատող մոմենտ՝ նրա ուսմունքի մեջ, եվատաթևուր ուսմունքի մեջ հիմնականը նրա մոլեռանդ պայքարն էր երկրում իշխող Գարա-Ռիզանոսյան (Թակլա-Հայմանոթի հետ-վորդների) զարուցի դեմ։ Հարեհական առաջին սուրբ Թակլա-Հայմանոթի և նրա հիմնադրած Գարա-Ռիզանոսյան զարուցի հիմնական ուղադրությունը կենտրոնացրել էին հեթանոսներին դարձի բերելու համար մղվող պայքարի վրա։ Նրանք չէին խորանում դավանաբանական նրբությունների մեջ, չէին մտադրում քրիստոնեական ուսմունքի անադարտության համար նվագաթևուր այդ անսակերտից զարգացման երկրորդ աստիճանն էր։ Խաչակրաց արշավանքների շրջանում արևելյան քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ այս կամ այն կերպ հարուցված անթիվական շարժումը հակասում էր նրա մոնոֆիզիտյան (միաբնակ) բժշկություններին և նրա եկեղեցու միաձուլ անկախությանը։ Նրան չէր բավարարում սուկ քրիստոնյա հորջորջումը։ Նա և նրա հիմնված Գարա-Ռիզանոսյան զարուցի պայքարում էին հանուն կրոնի անադարտության, դավանանքի ճիշտ բժշկմանն ու մեկնաբանման, միաբնակության համար։

Հարեհական կրոնական բոլոր գործիչների մեջ, սկսած Աբսուրի շրջանի ինն երանելիներից մինչև Թակլա-Հայմանոթի ու նրա աշակերտները, մինչև Բարեպաշտ թագավորներ Լալիբալան ու Նակաուկոտ-Լաւոր, Ահարոն Հրաշալին և ուրիշները, ոչ ոք այնպես չէր ցանկացել ընդլայնել իր մտավոր հորիզոնը, որքան նվագաթևուր, ոչ ոք այնքան չէր ձգտել դուրս գալ հարեհական նեղ շրջանակից, տեսնել քրիստոնեական մշտ երկրները և շփվել նրանց հետ, որքան նվագաթևուր։

Հարեհական բոլոր կրոնական գործիչների մեջ նվագաթևուր առանձնահատուկ տեղ է զբաղում որպես ուսումնաստեղ վանական և որոնող կրոնավոր ու իսկական բարենորոգիչ։

Նվագաթևուր գործունեության մասին գլխավոր աղբյուրը նրա վարքն է, որ հասել է մեզ իրարից քիչ տարրերով ու հինգ վախճանով։ Վարքը պատմում է նվագաթևուր խաչակրացությունն ու կրոնափոխությունը, ապա նկարագրում է նրա ուղևորությունը դեպի Երուսաղեմ, Հայաստան (իմա՝ Կիլիկիա), նրա հրաշագործությունները և մահը Հայաստանում, և, վերջապես, նրա աշակերտների վերադարձը Հայաստանից Հարեհատան։ Ուղադրվել այն է, որ վարքում քանիցս ընդգծվում է, թե իրենց հայրը,

այսինքն նվատաթեոսը, երեք անգամ է գնացել Երուսաղեմ, սակայն այդտեղ կա միայն մեկ ուղեորության նկարագրությունը: Երբ ուշագիր կերպով կարդում ենք վարքը, պարզվում է, որ երեք անգամ Երուսաղեմ գնալու փաստի ընդգծումը լոկ նրա բարեպաշտության բարձր աստիճանը ցույց տալու միտում չէ վարքագիրների կողմից, այլ փրողության արձանագրում:

Նվատաթեոսն իրոք երեք անգամ մեկնել է Երուսաղեմ և ապա Հայաստան, սակայն վարքագիրները այդ ուղեորությունները ավել են վերջին ուղեորության նկարագրության մեջ:

Նվատաթեոսի դպրոցը, երկար ժամանակ մինչև Չառա-Հակոբի (1434—1468 թ. թ.) բարենորոգումը, դիտվել է որպես ազանդ և հալածվել է Քակա-Հայմանովի Դարբա-Քիզանոսյան դպրոցի կողմից: Բնականաբար Նվատաթեոսի կողմնակիցները, գրի առնելով նրա վարքը, չէին կարող փոփոխությունների չենթարկել այն, եթե ցանկանում էին նրան ճանաչել տալ որպես զուտ հարեշական ազգային սուրբ, մանավանդ որ հակաաղորդները նրան շարունակ անվանում էին հայ: Այս տեսակետից նրանք պետք է խնամքով խմբագրեին առաջին անգամ գրի առնվածը և նրանից կրճատեին այն մասերը, որտեղ խոսվում է Հարեշատանից դուրս Նվատաթեոսի կատարած գործունեության մասին: Մյուս կողմից, խոսելով Նվատաթեոսի գործունեության մասին Հարեշատանից դուրս նրանք, անկասկած, պետք է ջանք թափեին դրսի աշխարհում նրան ներկայացնել ո՛չ թե որպես հետամնաց երկրից եկած կրոնավոր, այլ որպես կատարյալ սուրբ, խոշոր հեղինակություն:

Նվատաթեոսը, ղգո՞հ դավանանքի անադարտության նկատմամբ Քակա-Հայմանության դպրոցի ցուցաբերած անտարբերությունից, ղգո՞հ կրոնավորների ձրիակերությունից և տոգորված առաքելական իսկական ճշմարտություն որոնելու զաղափարներով, լքում է իր ազնվական բնույթը և մեկնում Ալեքսանդրիա, Երուսաղեմ, և ապա Հայաստան, ինչպես ասում է նրա աշակերտ Գարբա-Յասուրը՝ «Ճանուն առաքելական կանոնների սիրտ, որովհետև հայ մարդիկ ոչինչ չէին պահանջրել առաքյալների որոշումներից» (Ք. Տուրսե, «Исследования в области агнологических источников истории Эфиопии», էջ 177):

Նվատաթեոսն իր առաջին ուղեորությունը դեպի Ալեքսանդրիա պետք է կատարած լինի 1339 թվականից առաջ, որովհետև նա Ալեքսանդրիայում ներկայանում է դպիրների Քենիամին Բ պատրիարքին, իսկ այս

վերջինի պատրիարքության տարիները հայտնի են՝ 1327—1338 թ. թ.: Նվատաթեոսն Ալեքսանդրիայից անցնում է Երուսաղեմ, ապա Հայաստան (Կիրիկիա) և շտապ վերադառնում է Հարեշատան, Կեսաիս լիճան վրա վանք կառուցում և համախոհներ հավաքում իր շուրջը: Սակայն, ինչպես պետք է ենթադրել, Հարեշական եկեղեցին չի ճանաչում նրան, իսկ իր ազգականները նույնիսկ հալածում են նրան համարձակ քարոզների պատճառով: Նվատաթեոսը հարկադրված է լինում իր աշակերտների հետ մեկնել հյուսիս և ցանկանում է միաբանություն հաստատել Սինայի անապատում, բայց Երուսաղեմում դուռնադղվելով հո է դառնում Հարեշատան և ծավալում իր կրոնական գործունեությունը: Ինչպես պետք է ենթադրել, այս անգամ արդեն Երուսաղեմից վերադառնալուց հետո, նա Հարեշատանում վայելում է տեղական հայ կրոնավորների՝ Հայք վանքի պաշտպանությունը: Նվատաթեոսի սկսած շարժումը հայկական է անվանում ո՛չ միայն հետագայում Հարեշատան այցելած հայ արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը, այլև Քակա-Հայմանովի համախոհները: Նվատաթեոսի մասին տարածված հրաշքներից մեկում պատմվում է, թե Քակա-Հայմանովի հետևի՞րդը Նվատաթեոսի աշակերտներին ուղղակի հարց է տալիս՝ «Նվատաթեոսն ի՞նչ գործ ունի այս վանքի հետ, որը Հայաստանից դուրս է, որովհետև այս երկիրը Քակա-Հայմանովին է»: Ուշագրավ է, որ Նվատաթեոսի հետևորդ մի հարեշ նրան ուղղակի անվանում է «հայ քահանա»:

Նվատաթեոսի աշակերտների մեջ կազմակերպչական ընդունակություններով աչքի է ընկնում Արսադին, որին նա հանձնում է իր միաբանության ղեկավարման գործը Հարեշատանում: Նվատաթեոսը տեսնելով Արսադու ընդունակությունները և միանգամայն վստահելով նրան հետագայում կարգում է իրեն հաջորդ և իր հետ վերցնելով երիտասարդ աշակերտների մի խումբ նորից մեկնում է հյուսիս՝ Ալեքսանդրիա, Երուսաղեմ և ապա Կիրիկիա (Հայաստան): Այս վերջին ուղեորությունը նա կատարում է 1343—1344 թվականներին, Ամդա-Սիոն թագավորի մահվան տարին, և 14 տարի անընդհատ մնում է Կիրիկիայում, որտեղ մեռնում է 1358 թվականին ու թաղվում հայկական եկեղեցում: Մահվան մահճում իր աշակերտներին պատվիրում է անպայման վերադառնալ Հարեշատան և հաջորդել այնտեղ Հայոց եկեղեցու առաքելականությունը:

(Շարունակելի)